

О. А. Беленок

OLEXIY A. BELENOK

СЕРЕДНЄ ПОКОЛІННЯ В СУЧАСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ

Abstract. The article examines the attitudes and perceptions of different age groups in Ukrainian society in the context of the social and economic shifts accompanying the market transition in the country. Special focus is put on the mid-age generation whose professional and personal development has been largely affected by the recent dramatic social changes. The article highlights some important differences between age groups with regard to adaptation to the new economic reality and its values.

Постановка проблеми. Один із серйозних негативних наслідків процесів псевдоринкового реформування економіки в новітній історії України – поглиблення поколінної диференціації, ледь не віковий розкол серед і без того не вельми консолідованого суспільства. «Чудовисько у вигляді «дикого капіталізму», олігархії та «сім'ї» впереміш із інститутами демократії і залишками реального соціалізму постало як наслідок безсистемного, хаотичного і відверто непрофесійного реформування з перестрибуванням через історично необхідні етапи і без урахування процесу глобалізації» [1]. Вигодами від падіння «залізної завіси» між країнами Сходу і Заходу, бурхливого розвитку інформаційних технологій, правової легітимізації підприємницької

діяльності більшою мірою встигає користуватися сучасна молодь, а старші вікові групи оголошуються «неперспективними» для ринку праці, що формується, ба навіть відтісняються на узбіччя соціуму. Особливий поворот долі довелося витримати віковій групі «сорокарічник», чия соціалізація припала на пізньорадянський період, а потім їм було запропоновано будувати життя за зовсім іншими правилами. Не за власним бажанням опинилася ця група на зламі епох, але лише їм судилося поєднати гуманістичні цінності радянського минулого та ринкові установки 1990-х рр. Здавалося б, на зламі тисячоліть саме це покоління мало обійняти важелі впливу у справі виведення України з системної кризи, а також забезпечити соціокультурну на-

ступність для молодших. Але дійсність надає багато доказів того, що природний зв'язок поколінь не складається, а «сорокарічні» залишаються на нижчих соціальних позиціях, ніж на це заслуговують. Коли вони були молодими, геронтократа на всіх рівнях своєчасно не давали їм дороги для професійного та громадського просування, а тепер відтісняються молодшою генерацією. Якщо соціальним проблемам молоді традиційно приділялася значна увага українських вчених (О. М. Балакірева, Ю. М. Галустян, М. Ф. Головатий, Є. І. Головаха, О. А. Донченко, І. О. Мартинюк, В. Є. Пилипенко, М. І. Пірен, Н. О. Победа, М. М. Слюсаревський, О. О. Яременко та ін.), а до проблем людей передпенсійного та пенсійного віку також зверталось чимало фахівців з різних наук (М. М. Амосов, Р. А. Ануфрієва, Е. М. Лібанова, Н. В. Паніна, В. В. Фролькіс та ін.), то середнє покоління залишається таким собі непізнаним об'єктом у вітчизняному суспільствознавстві.

Метою цієї статті є з'ясування деяких характерних особливостей соціального самопочуття і самооцінки представників середнього покоління сучасної України у порівнянні з іншими віковими групами.

Емпіричну базу становили результати загальнонаціонального моніторингу, який проводив Інститут соціології НАНУ у 2003–2004 рр. за репрезентативною за основними соціально-демографічними ознаками для дорослого населення вибіркою. Респонденти від 18 до 30 років включно трактовані нами як молодь, а вікові когорти від 31 до 40 років включно і від 41 до 50 років включно – як представники середнього покоління. І хоча даний поділ досить схематичний (більш тонкій градації перешкоджала б невелика наповнюваність виокремлених страт), він усе ж дає можливість зафіксувати суттєві міжпоколінні відмінності в соціальному становищі респондентів та його суб'єктивному сприйнятті.

Судячи з відповідей на запитання: «Від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?», орієнтація на себе плавно згасає з віком респондентів. На оцінку «здебільшого від мене» та «більшою мірою від мене» вказує 35 % молоді, 23 % – 31–40-річних і 21 % – 41–50-річних.

Не вистачає уміння жити в нових суспільних умовах 22 % опитаних людей, молодших 30 років, 36 % – респондентів вікової групи 31–40 років і

Таблиця 1
Рівень задоволеності загалом своїм становищем у суспільстві на теперішній час в різних вікових підгрупах (2004, %)

Міра задоволеності	Вікові групи				В цілому
	18–30 років	31–40 років	41–50 років	більше 50 років	
Скоріше, не задоволений	49	59	60	63	58
Важко сказати, задоволений, чи ні	30	26	25	26	26
Скоріше, задоволений	22	16	15	12	15

Таблиця 2

Розподіл респондентів щодо вибору життєвої позиції
в різних вікових групах (2004, %)

Якій із життєвих позицій Ви схильні надати більшу перевагу?	Вікові групи				В цілому
	18–30 років	31–40 років	41–50 років	більше 50 років	
Колективістській взаємодітримці	30	38	41	47	41
Індивідуальному самозабезпеченню	45	42	33	24	34
Важко сказати	25	21	26	26	25

40 % – 41–50-річних. Також помітно відрізняються у віковому розрізі оцінки задоволеності загалом своїм становищем у суспільстві (див. табл. 1).

Не дивно, що серед зовсім та скоріше не задоволених життям (сумарно) переважають немолоді респонденти. Так вважають 54 % представників вікової групи від 41 до 50 років і 46 % – групи від 31 до 40 років порівняно з 41 % молоді.

Ціннісний світ сучасної молоді не гірший, а інший відносно старших вікових когорт, які переважно зорієнтовані на традиційну систему цінностей. Мода щодо життєвих орієнтацій на особистий успіх, суспільне визнання і повсякденну філософію матеріального збагачення якнайшвидше за будь-яку ціну, що мала місце у 1990-і рр., призвела до того, що індивідуалістська орієнтація у 1,5 раза переважає в молодіжній групі, а також має деяку перевагу над колективістською в групі 31–40-річних. Проте рубіж «40 років» визначає у старших вікових групах відчутну перевагу колективістської свідомості (див. табл. 2).

Як зауважує російський соціолог Б. В. Дубін, «особливість проблематики успіху «тут і зараз» така, що, будучи

витиснутою із свідомості, щонайменше, двох поколінь радянських людей, вона так само залишається напівприхованою, веде якимсь майже нелегальне, примарне існування в прилюдному просторі, в громадській думці. Успіх – не просто випадок або талант, прорив і фурор. Індивідуальне досягнення може стати соціальним фактом і структурно-динамічним фактором лише в тому випадку, якщо воно соціалізоване, суспільно закріплене, ціннісно підтримане. Тобто оцінене (для нього є міра чи навіть система мір), відзначене (іншими словами, існує набір його знаків і символів) та визнане (отже, мають бути відповідні авторитетні «судді», свого роду журі) [2, с. 34–35]. Відштовхуючись від цього міркування, логічно зробити припущення, що для визнання успіху покоління 40-річних наразі не вистачає критичної маси повноважних реферитів, хто міг би належним чином оцінити їхній потенціал, з кожним роком відходяють від активної діяльності, проте оцінниками, замовниками і роботодавцями дедалі частіше виступають молоді індивіди з іншою ціннісно-нормативною шкалою оцінювання, не кажучи вже про дефіцит психологічної культури, досить поширений серед

Таблиця 3

Суб'єктивна оцінка різними віковими групами шансів здійснити життєві плани, домогтися успіху в житті. (2003, %)

Чи згодні Ви з тим, що у Вас є шанси здійснити життєві плани, домогтися успіху в житті?	Вікові групи				В цілому
	18–30 років	31–40 років	41–50 років	більше 50 років	
Зовсім не згоден	18	28	40	63	42
Скоріше, не згоден	17	21	24	16	18
Важко сказати, згоден чи ні	39	36	27	18	28
Скоріше, згоден	22	11	7	3	10
Цілком згоден	5	5	2	0,3	2

молоді. Залежність від віку самооцінки індивідуальних шансів здійснити життєві плани, домогтися успіху в житті можна простежити за даними таблиці 3, з якої випливає поширення відповідних песимістичних настроїв у міру просування по життєвому шляху.

«У мене немає шансів на посадове просування, професійних перспектив» – так вважає 51,6 % опитаних віком від 41 до 50 років (!), 42,8 % – віком від 31 до 40 років і лише 28,1 % молоді. Вимивання середньої вікової верстви населення із структури організацій, окрім бруталного порушення засадничих прав людини, усклад-

нює також процес входження юних громадян до світу дорослих, що не сприяє інтегрованості українського суспільства.

Про цілковиту відсутність шансів жити краще у порівнянні із батьками йдеться у відповідях 30,2 % когорти 41–50-річних, 24,4 % – когорти 31–40-річних і лише 15,3 % – молодих респондентів. Отже, тенденції низхідної соціальної мобільності простежуються майже у пропорційній відповідно до віку респондента.

Неухильне зростання кількості персональних комп'ютерів у домашньому вжитку і на робочих місцях,

Таблиця 4

Рівень користування сучасними засобами зв'язку в різних вікових підгрупах (2004, %)

Якими засобами зв'язку Ви користувалися протягом попередніх 30 днів?	Вікові групи				В цілому
	18–30 років	31–40 років	41–50 років	більше 50 років	
Телефоном мобільним	34	19	12	4	6
E-mail	8	3	2	1	3
Інтернетом	11	5	2	1	5

стрімка революція самих інформаційних технологій (ІТ) і агресивна реклама з боку відповідних секторів ринку створює технологічно насичене середовище, особливо привабливе для молоді.

Як впливає з таблиці 4, стає дедалі помітнішою залежність інтенсивності користування новітніми засобами зв'язку від віку. За останні роки користування мобільним телефоном і інтернетом перетворилося на суттєвий фактор глобальної молодіжної субкультури. Протягом місяця, що передував анкетуванню, користувалися мобільним телефоном 34,0 % молодих респондентів, 19 % – 31–40-річних, 12 % – 41–50-річних і лише 4 % представників старшої вікової групи. Ана-

логічно, про користування інтернетом вказало 11 % опитаної молоді, що більш ніж удвічі перевищує відповідний показник у групі 31–40-річних (5 %), не кажучи вже про надто скромні згадки про всесвітню мережу серед старших вікових груп.

Сучасна молода людина – це потенційний homo mobilis, що підтримує зв'язок з усім світом. Індивіди, користуючись новітніми ІТ, за влучним висловлюванням відомого британського соціолога З. Баумана, «набувають справжньої екстериторіальності, навіть якщо фізично залишаються на місці» [3, с. 32]. Оскільки «нова поляризація соціального стану», що виникла в епоху постмодерну, визначається саме мобільністю чи

Таблиця 5

Самооцінка пристосування різних вікових груп до сучасної життєвої ситуації (2003, %)

Міра пристосованості	Вікові групи				В цілому
	18–30 років	31–40 років	41–50 років	більше 50 років	
Активно залучився до нового життя, ринкові відносини вважаю природним способом життєдіяльності	18	11	6	2	8
Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті	43	44	39	13	31
Не маю бажання пристосуватися до теперішньої ситуації, живу, як доведеться, очікую змін на краще	17,2	25,6	30,7	55,3	36,2
Важко відповісти	22	20	24	29	25

її відсутністю» [3, с. 149], занурення молоді і підлітків у віртуальний світ має ознаки окремої субкультури, на кшталт своєрідного Ордену Втаємничених, що вже зараз спостерігається у формі дистанціювання «просунутих» дітей від «відсталих» батьків (а саме останні – представники середнього покоління). Тим часом, не отримавши досі грошову (товарну) компенсацію за «згорілі» трудові заощадження радянської доби, знедолені «реформами» 1992–2004 рр., старші групи працездатного віку змушені конкурувати з молоддю на ринку праці, наче боксери, що належать до різних вагових категорій.

Зовсім не згодні та скоріше не згодні (сумарно) з твердженням «У мене є можливість бути забезпеченою людиною» 50 % молодих, 70 % респондентів віку 31–40 років і 78 % (!) респондентів віку 41–50 років. Мова йде про суттєву нерівність шансів для представників різних поколінь отримувати належну винагороду за працю, з урахуванням отриманої освіти та кваліфікації. Неадекватність наявної суспільної винагороди праці блокує мотиваційні ресурси індивідів, особливо після 40 років, що, поряд із іншими факторами в кінцевому рахунку гальмує розвиток країни (див. табл. 5).

Схематично, в Україні наразі співіснують носії двох полярних моделей життєвого успіху: традиціоналістська з орієнтацією на державний патерналізм, колективізм та модернізаційна з пріоритетом індивідуалізму, матеріально-прагматичних цінностей. Віковий фактор при цьому може слугувати маркером адаптації до нових соціально-економічних умов, показником того, наскільки респонденти здатні реалізувати свої здібності, виявити ініціативу та підприємливість,

підвищити свій соціальний статус. Якби індивіди з різних вікових груп мали, хоча б приблизно, рівні можливості для індивідуального розвитку і росту, Україна ліпше використовувала б величезний людський капітал. Кадрова підтримка середнього покоління (зокрема, засобами перепідготовки і підвищення кваліфікації), зацікавленість нової влади в тому, щоб його здібності і життєвий досвід не залишилися незатребуваними означатимуть перегляд ставлення суспільства до людей найпродуктивнішого віку, посилення уваги до їхнього соціального самопочуття. І тоді, може статися, справдиться прогноз А. С. Панаріна: «Нашим резервом якраз є ті, хто ще не полонений мораллю успіху чи вже переборкав її спокуси. Дуже ймовірно, що «доекономічна людина» і «постекономічна» невдовзі зустрінуться і утворять союз. «Доекономічна людина» в результаті отримає міцне соціокультурне алібі, а «постекономічна» – могутню соціальну базу» [4, с. 34–35].

Висновки

1 З віком поступово погіршується соціальне самопочуття населення України як наслідок неналежного місця в соціальній структурі суспільства, а шанси на життєвий успіх, службове просування та матеріальний добробут оцінюються все нижче.

2 Шанси середнього покоління (люди після 30 і особливо після 40 років) на життєвий успіх, за самооцінками, загалом нижчі, ніж у молоді (люди до 30 років), що може вказувати на елементи вікової дискримінації (ейджізму) по відношенню до частини співгромадян.

3 Індивіди з колективістською життєвою позицією переважають серед осіб за 40 років, а серед молодших респондентів спостерігається зростання

частки таких, що сфокусовані виключно на індивідуальному самозабезпеченні.

4 Хоча наведені емпіричні дані не дають змоги здійснити аналіз на рівні складних процесів, що відбуваються всередині кожного покоління, вони діагностують певні міжпоколінні протиріччя, які без додаткової соціально-корекційної роботи можуть набутися рис перманентного конфлікту.

Подальші перспективи досліджень з вищезазначеної тематики ми вбачаємо такими: 1) виходячи з позицій плюралізму в розумінні феномену життєвого успіху провести його змістовний

аналіз (методом глибинного інтерв'ювання) у взаємозв'язку з відповідними життєвими домаганнями представників різних вікових груп; 2) більш тонко окреслити об'єкт масових опитувань – середнє покоління, диференціюючи його на вікові когорти; 3) прорахувати ризики для українського соціуму, що впливатимуть з гіпотетичної втрати ним середнього покоління; 4) окремим напрямом дослідження міжпоколінних розбіжностей може стати аналіз життєвих стратегій як комплексу життєвих пріоритетів та механізмів їх досягнення, що вважаються представниками різних поколінь оптимальними і перспективними.

-
1. Кива А. Все надежды на Президента? // Литературная газета. – 2002. – 19–25 июня.
 2. Дубин Б. В. Эта нынешняя молодежь // Этика успеха. – 1996. – Вып. 8; Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. – М., 2004.
 3. Панарин А. С. Мораль успеха: опыт парадоксальной метафизики // Этика успеха, 1997. – Вып. 11.

Подано до редакції 29.04.2005 р.